

were studying at the existing Ottoman educational institutions and half of whom probably had joined various fronts during the First World War.

By examining the general picture, we believe that it is very difficult to make certain evaluations and present clear views as to the educated generations who have lost their lives during the Canakkale Wars. It would be possible to analyse the literacy aspect of Canakkale Wars by conducting several micro studies that would examine in depth the Ministry archive documents, archives of schools, memoirs, diaries, and other related documents.

This study will more than achieve its purpose if it creates the consciousness amongst the interested parties that the time has come to investigate the socio-cultural and economical aspects of the War other than the aspects such as the status of the fronts, how the ships had got sunk, the rule of Nusret, and Anzac's landing.

KAL'A-I SULTANIYE'DE (ÇANAKKALE) EĞİTİM KURUMLARI (1839-1924)

Şerif KORKMAZ*

GİRİŞ

Osmanlı Devletinde Batılılaşma hareketlerinin en önemli kısımlarından birini eğitimle ilgili yapılan yeni düzenlemeler oluşturur. Tanzimat her alanda olduğu gibi eğitimde de bir yeniden yapılanma dönemidir. Modernleşen bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de eğitim kamu hizmeti olarak XIX. yüzyılda gündeme gelmiştir. Eğitim bu yüzyılda siyasal sistemlerin merkezileşmesine paralel olarak devlet denetimine girmiş, dinsel/geleneksel (cemaat-millet) eğitiminin yerini yaygın/kamusal/örgün, laik ve merkezî (bir süre sonra millî) eğitim sistemi almaya başlamıştır. Eğitimin devlet tarafından üstlenilmesi, özellikle parasız ilk eğitimi zorunlu hale getirmiş, okul sayısında, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında artış meydana gelmiştir.¹

Bu çalışmada, Tanzimat'tan 1924 Tevhid-i Tedrisat'a kadar geçen dönemde Çanakkale'deki eğitim kurumları, Devlet, Maarif, Vilayet Salnameleriyle, Eğitim İstatistiği kaynaklarından yararlanılarak ele alınmıştır. Okullar, Müslüman (geleneksel ve modern okullar) ve gayr-i Müslim okulları olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Ayrıca kütüphaneler ve Çanakkale evlerinde bulunan kitaplar hakkında da bilgi verilmiştir.

Çanakkale, kuruluşu pek eski dönemlere inmeyen ve temeli Fatih Sultan Mehmet döneminde atılmış olan bir XV. yüzyıl şehridir. İdari bakımdan Çanakkale şehri Osmanlı imparatorluğunun ilk dönemlerinde Anadolu Eyaleti içindeki Biga sancağına bağlı bulunuyordu. Daha sonra yaklaşık 1533 yılında kurulmuş bulunan ve merkezi Gelibolu olan Cezair-i Bahr-i Sefid vilayetinin içinde yer aldı sonra bu vilayetin merkezi Çanakkale oldu.²

1840 yılında Çanakkale'de Cam-i Kebîr, Yalı, Arslanca, Çınarcık adlarında 4 Müslüman ve Rumiyan, Ermiyan ve Yahudiyan adlarında 3 gayr-i Müslim mahalle bulunuyordu.³ Çanakkale'de 1876'da 5 Müslüman, 3 gayr-i Müslim ve bir

* Ar. Gör-Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Bölümü.

¹ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924", Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, DİE, Ankara 2000, s. 127.

² Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Çanakkale", Cilt 8, İstanbul, 1993, s. 197, 198. Şehrin bu yeniliğine karşılık çevresinde yapılan kazılar yörede tarih öncesine kadar inen yerleşmelerin varlığını ortaya koymuştur.

³ BOA, ML. VRD. TMT, 5140, s. 87, 123, 184.

de taife-i kıptı olmak üzere 9 mahallede 10583 kişi yaşıyordu.⁴ 1887'de ise 10 mahallede 14584 nüfus vardı. Aşağıdaki tabloda 1887 senesinde Biga sancağının genel nüfusu verilmiştir.⁵

Tablo 1. 1887'de Biga Sancağında Nüfus

Yeri	İslam		Rum		Ermeni		Yahu di	Pro testan	Yabancı Katolik	Ec nebi	Toplam nüfus
	Yerli	Yabancı	Yerli	Yabancı	Yerli	Yabancı					
Kala-i Sultaniye	7144	395	4470	56	820	30	1354	44	72	199	14584
Biga	38503	-	3144	-	277	-	-	-	-	82	42006
Ezine	29290	-	4513	-	463	-	253	-	-	34519	
Ayvaci k	15875	-	1671	-	-	-	3	-	-	30	17579
Lapseki	9546	-	790	-	36	-	18	-	-	22	10412
Toplam	100358	395	14588	56	1596	30	1628	44	72	333	119100

A- MÜSLÜMAN OKULLARI

1- Geleneksel Okullar

a-Sıbyan Mektepleri : Müslüman ve gayri-i Müslimlere ait sıbyan mektepleri en eski ve yaygın eğitim kurumlarından biridir.⁶ Bunlar ilköğretim kurumları olup, hemen her mahallede bir tane bulunduğu halk arasında "Mahalle Mektebi" adıyla da anılmıştır.⁷ Bu okullar çoğunlukla câmilere bitişik büyük bir odadan ibarettir. Beş ile on yaş arasındaki erkek ve kız çocuklar dinî bilgiler almak için bu okullara giderlerdi. Okulda öğrenim sabahın öğleye ve öğle tenefüsünden sonra da ikindiye kadar devam ederdi.⁸

⁴ SVCBS, 1293, s. 127.

⁵ Karası Vilayetine Mahsus Sahneme, 1305, 1. Defa, s. 134, 138, 141, 145.

⁶ Mehmet Ö. Aklan, a.g.m., s. 129.

⁷ M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, İstanbul, 1993, s. 201.

⁸ M.Şakir Ülkütaşır, "Sıbyan Okulları", Türk Kültürü, S. 33, 1965, s. 594, 597.

1869 Maarîfi Umûmiye Nizâmnamesi ile sıbyan mektepleri bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. Bu nizâmnameye göre, mahalle ve köylere öğretim süresi dört yıl olan, en az bir sıbyan mektebi açılacak, devam mecburiyeti erkek çocuklarda 6-10, kızlarda 7-11 yaş olacaktı. Eğer mahallede iki okul varsa biri kız, diğeri erkek çocuklara tahsis edilecekti. Nizâmnamede yer alan ders ve imtihanlara dâir hükümler arasında, okutulacak ders programı da verilmekteydi.⁹ Bu dersler, Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ahlak Dâir Risâleler, İlimihâl, Yazı Talîmi, Fenn-i Hesâb, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Malûmât-ı Nâfiâ idi.¹⁰

1870 yılında Çanakale'de 8, Ezine kazasında 26, Ayvacık kazasında 30, Bozcada kazasında 3, Biga kazasında 18, Bayramiç nahiyesinde 56, Kumkale nahiyesinde 5, Dimetoka nahiyesinde 10 ve Çan nahiyesinde 34 olmak üzere toplam 190 sıbyan mektebi vardı.¹¹ 1876 yılında sıbyan mekteplerinin sayısı 323'e¹² 1895'te ise 411'e yükselmiştir.¹³

b- Medreseler: Medreseler sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim ve öğretim yapan orta ve yüksek tahsil kurumlarıdır.¹⁴ Osmanlı Devleti'nde İstanbul'dan başka diğer şehir ve kasabalarda, hatta köylerde medreseler kurulmuş, ilmin yayılmasına çalışılmıştır. Devlet tarafından kurulan medreseler olduğu gibi, hayır sahiplerinin yardımlarıyla kurulan medreseler de vardı.¹⁵

Medreseler yatılı olan ve dershâne, imâret, kütüphâne ve yatakhâne gibi çeşitli ek kurumları içinde barındıran birer külliye şeklinde örgütlenen eğitim kurumlarıdır. Külliye merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dershâne veya oda bulunurdu. Öğrencilerin barınak ihtiyaçları için hücre denen yatakhaneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imâretler, bu kurumların karakteristik özelliklerindedir. Alt dereceli medreselerin talebelerine sofya veya suhte ismi verilirken, öğretmen veya profesöre müderris denilirdi. Medreselere genellikle sıbyan mektebini bitiren veya başka bir yerde okuma yazma ile temel dinî bilgileri öğrenen çocuklar alınır. Medreseye alınmak için kesin hatları ile

⁹ E. İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", Osmanlı Medeniyeti Tarihi I. (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 305.

¹⁰ Bayram Kodaman-A. Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, (Yayın Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, s. 482.

¹¹ SVCBS, 1287, s. 45-46.

¹² SVCBS, 1293, 7. Defa, s. 145.

¹³ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, (Yay. Haz: Mehmet Ö. Aklan), Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 6, DİE, Ankara, 2000, s. 95.

¹⁴ Cahit Baltacı, XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarih), İstanbul, 1976, s. 25.

¹⁵ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.e., C. II, s. 439.

çizilmiş bir yaş sınırı yoktu. Öğretim süresi daha ziyade öğrencinin çalışkanlığına ve gerekli olan ders ve imtihanları verme durumuna bağlı olup bugünkü gibi yıllara ve sınıflara göre düzenlenmemişti.¹⁶ Medreselerde, Fıkıh, Akâid, Usûl-i Hadis, Tefsîr, Hıcsâb, İlm-i Hikmet, Mantık, Belâğat ve Kelâm derslerinden başka,¹⁷ Aritmetik, Geometri, Cebir, Astronomi gibi riyâzî ilimler de okutuluyordu.¹⁸

Tanzimat'a kadarki klasik dönemde, devletin tüm eğitim yükünü sırtında taşıyan medreseler, bu dönemden sonra tüm sosyal hayata yayılmaya başlayan Batılılaşma ve yenileşme hareketlerinden olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Tanzimat sonrasında kurulan Batı tarzı eğitim kurumları, yavaş yavaş medreselerin yerini almışlardır.¹⁹

XIX. yüzyıl başından itibaren orduda ve ardından mülkî idaredeki modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın, modern eğitim veren okullar kuruldu ve bunlar geleneksel eğitim kurumlarının yanı başında ve onların aleyhine yayılıp gelişmeye başladı. Osmanlı reformcuları din adamları ve dinî kurumlarla açıkça savaşımadılar. Ulemanın ve medreselerin dışında laik eğitimi örgütleyip laik bir bürokrasi yetiştirdiler. Bu laik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça ilmiye sınıf kenarda kaldı ve nihayet II. Meşrutiyet'ten sonra son darbeyi yemeye başladı.²⁰ 1896-1901 yılları arasında Çanakkale'de bulunan medrese, öğretmen ve öğrenci sayılarıyla kurucularına ilişkin bilgiler şöyledir:

Tablo-2. 1896- 1901 Yıllarında Çanakkale Medreseleri²¹

Medresenin Adı	Bulunduğu Yer	Müdürrisi	Yıllara Göre Öğrenci Sayısı			Medresenin Kurucusu	
			1896	1897	1898		1900
Harîbzâde	Biğa Takyeci Mahallesi	Ahmet Efendi	15	15	15	15	Harîbzâde
Câmi-i Kebîr	Biğa Câmi-i Kebîr mahallesi	Hacı Musa Ef.	14	14	14	14	Hacı Emin Ağa
Câmi-i Kebîr	Ezine Câmi-i Kebîr	Müftü Hasan Fehmi Ef.	6	10	10	10	Abdurrahman Bey
Câmi-i Cedfd	Ezine Bayramiç nahiyesi C.Cedid M.	El-Hâc Abdülhalim Ef.	20	20	20	20	Hadimizâde Hacı Osman Bey
Câmi-i Atık	Ezine Bayramiç nahiyesi C.Atık mah.	Elhâc Hafız Osman Efendi	18	18	18	18	Hacı Balf
Gazi Yakub Bey	Lapseki Çardak kasabası Yakup Bey Câmiî bitişiğinde.	Ali Efendi	5	5	5	5	Gazi Yakub Bey
Hüdâven digar	Ayvacak Tuzla	Hâfız Abdullmuttalib Efendi	55	55	55	50	Gazi Hüdâvendigar Sultan Murad Han-ı Evvel Hazretleri
Toplam			123	137	137	132	

Tablodan da anlaşıldığı gibi, Çanakkale merkezinde faaliyette bulunan medrese bulunmuyordu. Fakat, 18 Kasım 1839 tarihli bir şer'îye sicilli belgesinde Kal'a-ı Sultaniye'de Câmi-i Kebîr yanında Müfessirzâde Faziletli Said Efendi

¹⁶ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul, 1997, s. 34, 35.
¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 20-23.
¹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 247.
¹⁹ Yusuf Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 14.
²⁰ İber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara, 1995, s. 165.

²¹ SNMU, 1317 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-ı Amire 1317, s.1492-1493; SNMU, 1318 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, s. 1672-1673; SNMU, 1319 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, s. 982-983; SNMU, 1321 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, s. 738.

adında bir medresenin açık olduğu kayıtlıdır.²² Zaten Çanakkale gibi bir sancak merkezinde medreselerin olmaması düşünülemez. Bu durumda medreselerin çeşitli sebeplerden kapanmış olduğu düşünülebilir yada salnamelere kayıtlar geçmemiş olabilir. 1898 Maarif Salnamesinde talebesi olmayan üç medrese daha yer almaktadır. Bunlar, Ezine kazasında Debbaglar mahallesinde Mehmet Efendinin kurucusu olduğu Zeytinli Camii medresi, Ezine kazası Kumkale nahiyesinde Tunuslu Hacı Ali'nin kurucusu olduğu Tunuslu medresi ve Biga kazasında Hacı İvaz mahallesinde yer alan medreselerdir. Ancak daha sonraki maarif salnamelerinde bu medreselerin adı geçmemektedir.²³ Muhtemelen daha sonraki yıllarda bu medreseler talebesi olmadıktan kapanmış olabilir.

Devlet tarafından Batı tarzında açılan okulların itibarının yükselmesi ile medreseler kendi öğrencilerine bir gelecek vaad edememiş, sosyal ve mesleki yükselişlerine vesile olamamıştır. Bu dönemlerde devlet memuru olmak çok büyük bir ayrıcalıktı. Ama memur olmanın yolu artık medreselerden geçmiyordu. Memur olup, itibarı bir görev almak için devletin kurduğu okullarda okumak gerekiyordu. Bu okullar, medreselere göre çok daha geniş imkanlarla donatılmış, organize edilmiş ve finansiyel güvencelere kavuşmuştu. Artık halk çocuklarını medreselere değil, daha bakımlı olan ve istikbal vaadeden devlet okullarına göndermeyi tercih etmeye başlamıştı.²⁴ Ne hükümet bunları modernleştirmeye çalışmıştır; ne de ulema ve şeyhülislamlık böyle bir gereklilik görmüştür. Medrese öğrencilerinin yavaş yavaş modern okullara doğru ilgi göstermesi ve oraya kayma eğilimleri bu dönemde başlamıştır.²⁵ Bu gelişmeler, Çanakkale'deki eğitim-öğretimi de etkilemiştir. Çanakkale'deki medreselere ve diğer modern okullara giden öğrenci sayılarına bakıldığında bu durum çok açık olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak 1896-1901 tarihleri arasında Çanakkale'de faaliyette bulunan 7 medresede ortalama 18 öğrenci bulunurken aynı dönemde idadiye devam eden Müslüman öğrenci ortalaması 132 kişidir. Ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi, Çanakkale halkı da modern okullara rağbet etmekte idi.

²² Mustafa Işık, *1255-1256 (1839-1840) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2001, s. 153.

²³ SNMU, 1317, s. 1492-1493.

²⁴ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 77.

²⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Tarihşiz, s. 227.

²⁶ Bu dönemde bir Anadolu sancağı olan Çorum'da durum şöyledir: Çorum medreselerinde 243 talebe eğitim yapıyordu ki ortalama medrese başına 24 talebe düşüyordu. Bu sayı Çorum'da açılan diğer modern okulların talebe sayısına bakıldığında çok düşüktü. İbtidailerde ortalama 105, Rüşdiyede 88 ve 1898 tarihinde açılan idadide 78 talebe vardı. Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 149.

2- Modern Okullar

Tanzimat öncesinde, başka bir ifadeyle, Osmanlı bilim ve eğitim hayatında yenileşme döneminin başlangıcı olarak kabul edilen dönemde (XVIII. yüzyılın sonu, XIX. yüzyılın ilk yarısı) eğitim; medrese eğitimi ve askeri teknik eğitim veren müesseseler (Mühendishaneler, Tıbbiye ve Harbiye Okulları) olarak iki ayrı grupta incelenebilir. XVII. yüzyılda başlayan askeri islahatlar çerçevesinde kurulup gelişen askeri eğitim veren müesseseler klasik Osmanlı eğitiminden farklı olarak yeni bir eğitim anlayışının doğmasına sebep olmuştur.²⁶ İlk Batı tarzında açılan bu askeri okullardan sonra eğitim askeri ihtiyaçların yanında sivil kamusal ihtiyaçlar için de düşünülerek tasarlanmaya başlanacaktır.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden önce, hânciye, dâhiliye ve maliye nâzırlıkları dışında kalan imâr ve kalkınma işlerini planlama ile görevli olarak kurulan "Meclis-i Umûr-ı Nâfia" (1838) özellikle eğitim işleriyle ilgilendi. Böylece modern eğitim için gerekli teşkilatlanma bu meclisin kuruluşuyla başlatılmış oldu.²⁷

1845 senesinde Meclis-i Vâlâ, eğitim işlerini düzenlemek üzere ulemâ, asker ve bürokrat simfindan seçilecek kimselerden geçici bir "Maârif Meclisi" kurulmasını kararlaştırmıştır. Bu meclisin kuruluş maksadı, gerekli eğitim planlamalarının yapılmasıdır. Meclis, ilk iş olarak mahalle okullarının yeniden düzenlenmesiyle vazifelendirilmiştir.²⁸ Eğitim alanında en kapsamlı düzenleme 1869 yılı başlarında yürürlüğe giren ve II. Meşrutiyete kadar geçerli olan "Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi"dir. Nizâmnameyi bir heyet hazırlamıştır. Heyetin gayesi, 1789 Fransa İnkılabından o güne kadar Fransız eğitim sisteminin geçirmiş olduğu tecrübeleri ve yapılan tabikatlarını inceleyerek, memleketin o günkü şartlarını da göz önünde bulundurarak uygulanabilecek bir nizâmname hazırlamaktır.²⁹

a- İbtidai Okulları

Bu dönemde sibyan mektepleri dışında, İbtidai okulları da, ilköğretim okulları arasında bulunuyordu. İlköğretim meselesi 1876 Kanûn-i Esasî ile ele alınmıştır. İlköğretim geleneğine dayalı eğitim veren okullar, "Mekâtib-i

²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 297, 298.

²⁷ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, *a.g.m.*, s. 477.

²⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yılmaz), Ankara 1992, s. 361, 362.

²⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 371, 372.

Sıbyaniye” ve modern eğitim veren “Mekâtib-i İbtidâiye” olarak ikiye ayrılmıştır.³⁰ Bu okullar Maârif Nezâret’ine bağlı idiler. Hocaları, Darü’l-Muallim-i İbtidâiye’den mezun olanlardan veya yapılacak sınavda yeterliliklerini kanıtlamış olanlar arasından seçiliyordu.³¹

1882 yılında Maârif Nezâreti ilköğretimde bu ikiliği kaldırmak için ağırlığı İbtidailer tarafına koymuş, zaman içerisinde sıbyan mektepleri, ibtidaiye dönüştürülmüş ve 1909 yılına kadar birçok sıbyan mektebi yeni usûl üzere tedris yapar hale gelmiştir.³²

Tablo-3- 1913-1914 Ders Yılında Çanakkale İbtidailerinin

Yeri	Okulların Sayısı						Öğretmen Sayısı		Öğrenci Sayısı		Okula Devam Edenler		Zorunlu Eğitim Çağındakiler	
	Er	Kız	Kam	Toplam	Er	Kı	Er	Kız	Er	Kız	Er	Kız	Er	Kız
Çanakkale	1	2		3	3	5	420	380	264	134	264	264	264	246
Köyleri	-	-	1	1	1	-	23	13	193	269	216	282	282	282
Ezine	1	-	2	3	6	1	172	65	102	49	102	114	114	114
Köyleri	2	-	2	4	4	-	100	34	286	325	386	359	359	359
Ayvacak	1	-	2	3	4	2	102	69	11	54	113	123	123	123
Köyleri	2	-	2	4	3	-	80	-	969	976	1049	976	1049	976
Bayramiç	1	-	2	3	4	2	93	60	34	55	127	182	182	182
Köyleri	3	-	3	6	3	-	245	-	710	873	955	873	955	873
Biga	3	-	4	7	9	3	290	87	134	296	424	383	424	383
Köyleri	7	-	2	9	12	-	581	51	2603	3143	3184	3194	3184	3194
Lapseki	1	-	3	4	5	2	143	138	11	24	154	162	154	162
Köyleri	2	-	2	4	8	2	232	95	453	557	685	652	685	652
Toplam	23	8	9	40	62	17	2156	992	5770	6755	7659	7545	7659	7545

Tablodaki verilere göre, Kal’a-ı Sultaniye sancağında zorunlu eğitim çağındaki erkek ve kız çocuk sayısı ile okula devam eden öğrenci sayısını karşılaştırdığımızda okula devam edenlerin sayısının çok düşük olduğu

33 A.g.l., s. 214. İstatistik defterinde yer alan bu tablodaki sayılarda yanlışlıklar bulunmaktadır. Bazı kazalarda zorunlu eğitim çağındaki öğrenci sayısı ile okullara devam eden ve etmeyen öğrenci sayıları birbirini tutmamaktadır. Örneğin Çanakkale’de okullara devam eden erkek öğrenci sayısı 420, etmeyen ise 264’tür. Bu durumda zorunlu eğitim çağında 684 öğrenci olması gerekirken tabloda 264 öğrenci olarak gösterilmiştir. Çanakkale merkezdeki kız öğrenci sayılarında da yanlışlıklar vardır. Yine Ezine’de okula devam eden erkek öğrenci sayısı ile devam etmeyen öğrenci sayısı toplandığında tabloda yer alan zorunlu eğitim çağındaki öğrenci sayısını tutmamaktadır. Bayramiç’te de okula devam eden ve etmeyen kız öğrenci sayısı 115 iken zorunlu eğitim çağındaki kız öğrenci sayısı 182 olarak verilmiştir.

³⁰ E. İhsanoğlu, “Eğitim ve Bilim”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 305.

³¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1982, s. 108.

³² Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 306.

görülmektedir. Gerçi o zamanki Osmanlı ülkesinin genelinde de durum aynıdır.³⁴ Çanakkale'nin diğer şehirlerden pek farkı yoktur. 7659 erkek çocuktan 2481'i okula devam ederken 5770'i ise okula devam etmemektedir. Eğitim çağında olup, okula devam eden kız çocuklarının sayısı ise erkeklerle göre daha düşüktür. Okul çağında bulunan 7545 kız çocuktan, sadece 992'si okula devam etmektedir.

1913-1914 eğitim döneminde Çanakkale ibtidailerindeki öğrencilerin başarı durumları şu şekildedir: Okullara devam eden 2156 erkek öğrenciden 36'sı tasdikname alırken, 1722'si sınıflarını geçmiş ve 398 erkek öğrenci ise sınıfta kalmıştır. 992 kız öğrenciden 22'si tasdikname almış, 879'u sınıfı geçerken 91'i ise sınıfta kalmıştır. Tüm bu okullarda 62 erkek 17 kadın olmak üzere 79 öğretmen, eğitim hizmetlerini, 13 erkek ve 9 kadın ise diğer işleri yürütmekte idiler. Öğretmenlerin 8'i Darü'l-Muallimin, 1'i Darü'l-Muallimat 19'u iki yıllık Darü'l-Muallimin, 6'sı idadi mezunu idi. 12'si muallim muavintliği ehliyetnâmesi alan ve 12'si de diğer okullardan mezun olan öğretmenlerdi.³⁵

Tablo-4. İbtidai Okulları³⁶

Kaza	Okulün Türü	Okulün bulunduğu mevkii	Açılış Tarihi	Kuruluş Masrafı/Kuruş	Aptkamlar
Kal'a-1 Sultanîye	Erkek	Hamidiye ibtidâfyesi	1899	50000	-
Kal'a-1 Sultanîye	Kız	Kasaba içinde	1894	14500	-
Biga	Kız	Tekye Sokagında	1894	-	-
Ezine	Erkek	Câmi-i Kebîr	1885	7500	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Kasaba içinde	1881	20000	-
Biga	Erkek	Zeytinlik	1894	5400	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Karabiga nahiyesinde	1894	8000	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Dimetoka nahiyesinde	1887	14000	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Çan nahiyesinde	1884	6000	Nahiye Ahalisinden Efendi İnşa

³⁴ A.g.i., s. 163-221.

³⁵ A.g.i., s. 166, 168, 169.

³⁶ SNMU, 1316, s.1254-1255; SNMU,1317, s. 1294-1295; SNMU, 1318, s. 1676-1677; SNMU,1319, s. 984-985; SNMU, 1321, s.740.

Biga	Erkek	Çan nahiyesinde	1884	6000	Nahiye Efendi Edilmiştir.	Ahalisinden Tarafından İnşa
Lapseki-Burgaz nah	Erkek	Câmi-i Atik	1895	5000	Ashâb-ı Hamiyetten Saadeddin Efendi tarafından yeniden inşa edilmiştir.	Mehmed Efendi tarafından inşa edilmiştir.
Lapseki	Erkek	Abdurrahim Efendi Mahallesi	1890	3000	Muallim tarafından tamiren edilmiştir.	Mehmed Efendi tarafından inşa edilmiştir.

1923-1924 eğitim döneminde Çanakkale'de 57'si erkek ve 10'u kızlara mahsus olmak üzere toplam 67 ibtidai vardı. Erkek okullarından 15'i bir, 25'i iki, 11'i üç, 2'si dört, 1'i beş ve 3'ü 6 sınıflı idi. Yine bu erkek okullarından 34'ü bir, 15'i iki, 3'ü üç, 1'i dört, 1'i beş, 1'i altı dersane ile eğitim hizmeti vermekte idi. Bunlardan 2'si de numune okuydu. Kız okullarının eğitim aldıkları derslik sayıları da şöyle idi:3'ü bir, 1'i iki, 2'si üç, 2'si dört ve 2'si numune okulu di. Bu dönemde öğretmen yokluğundan üç okul de kapalı durumda idi. Çanakkale'de bulunan 67 okuldaki öğrenci sayısı 2790 erkek, 1741 kız olmak üzere 4531 idi. 99 erkek, 34 kadın toplam 133 öğretmen görev yapıyordu.³⁷

b- Rüşdiyeler

II. Mahmud devrinde sıbyan okullarının yetersiz olduğu anlaşılınca, 1838 yılında bunların ıslahı yoluna gidilmiştir. Bu arada sıbyan okullarının üstünde, sınıf-ı sân okullarını açılmasına karar verilmiştir. Fakat daha sonra bu okulların adı, padişah tarafından "rüşdiye" olarak değiştirilmiştir.³⁸

Rüşdiyelerin Osmanlı eğitim düzenindeki statüsünün bugün için tam karşılığı bulunmamaktadır. Buna rağmen rüşdiye okullarını, kuruluşu sırasında sıbyan mektepleri sonrası eğitimi kapsayan ve aynı zamanda yüksek okullara hazırlık okulu şeklinde, 1869'dan sonra ise ilk okulların üstünde ve lise seviyesindeki "idâdilerin" altında, ortaokul seviyesinde eğitim veren bir okul şeklinde görmek mümkündür.³⁹ 1847'de açılan ilk rüşdiyenin otumlu sonuç vermesi üzerine hızla yenileri açılmıştır. 1869'da çeşitli vilâyetlerde 87,

³⁷ A.g.i., s. 297, 300, 304.

³⁸ Bu okullara çocukların ergenlik çağına yani "rüşd" yaşına erişinceye kadar, devam edebilecekleri düşünülerek bu isim verilmiştir. Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1999, s. 91.

³⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 307.

Tablo-5. Çanakkale ve Kazalarında Bulunan Erkek Rüşdiyelerdeki Öğrenci Sayıları

Yıllar	Rüşdiyelerin Bulunduğu Yerler ve Öğrenci Sayıları					Toplam
	Çanakkale	Ayvacık	Biga	Bozcada	Ezine	
1873 ⁴⁸	35	-	21	-	18	74
1874 ⁴⁹	43	30	20	-	-	117
1875 ⁵⁰	42	18	20	28	16	147
1876 ⁵¹	42	18	20	28	16	147
1881 ⁵²	38	29	39	12	25	157
1882 ⁵³	32	23	47	-	21	145
1883 ⁵⁴	34	23	45	23	25	372
1887 ⁵⁵	40	30	37	20	45	197
1893	-	36	52	26	32	182
1894-1895 ⁵⁶	-	36	61	26	29	200
1895-1896	-	16	65	-	30	147
1896-1897	-	12	65	-	36	143
1897-1898	-	16	60	-	39	155
1898-1899	-	19	65	13	46	186
1900-1901 ⁵⁷	-	31	51	21	41	169

c- İdadi:

Tanzimat devrinin sonlarına doğru rüşdiyelerin üzerinde ve yüksek okullara öğrenci yetiştiren bir okulun bulunmaması sıkıntı yaratmış ve bu maksatla 1868

⁴⁸ A.g.i., s. 27.

⁴⁹ SDAO. 1291, Defa, 29, s. 213.

⁵⁰ SDAO. 1292, 30. Defa, s. 152. 1292/ 1875 tarihli SVCBS salnamesinde ise öğrenci sayıları farklıdır. Buna göre, Ayvacık rüşdiyesinde, 20, Biga'da 20, Ezine'de 19, Lapseki'de ise 21 öğrenci bulunuyordu. s. 67,69,71,74.

⁵¹ SDAO, 1293, 31. Defa, s.176.

⁵² SDAO, 1298, 36. Defa, s. 278, 282.

⁵³ SDAO, 1299, 37. Defa, s. 271.

⁵⁴ SDAO, 1300, Defa, 38. A.g.i., s. 40, 41.

⁵⁵ SDAO, 1305, 43. Defa, s. 243, 245.

⁵⁶ A.g.i. s. 75,81.

⁵⁷ SNMU, 1316, s. 1253; SNMU, 1317, s. 1491 SNMU,1318, s. 1669; SNMU, 1319, s. 517,981; SNMU, 1321,s. 447,738. Bu dönemde Çanakkale rüşdiyesinde öğrenci olmamasının sebebi, Çanakkale idadisinin açılmasıdır. Çanakkale rüşdiyesi idadiye dahil edildiğinden öğrenciler idadimin rüşdiye kısmında kayıtlı idiler.

İstanbul'da ise 12-13 rüşdiye öğretim yapılmıyordu. 1869 Maarif Nizamnamesine göre, 500 hânedan fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılacak ve her türlü masrafları vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanacaktı. Öğretim süresi 4 yıl olan rüşdiyelerde, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mübassir ve bir de hademe bulunacaktı. Rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idâdiye kabul edileceklerdi.⁴⁰ Aynı nizamnamenin 23. maddesinde, rüşdiyelerin ders programı şöyle idi: Dini ilimlere giriş, Lisân-ı Osmanî Kavâidi, İmlâ ve İnşâ, Tertib-i Cedid üzere Kavâid-i Arabiye ve Farişîye, Tersim-i Hudud, İlim-i Hesâp, Defter Tutmak Usulu, Mebadi-i Hendese, Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik.⁴¹

Rüşdiyeler kız ve erkekler için ayrı okullardı. Çanakkale erkek rüşdiyesinin ne zaman açıldığını bilemiyoruz. Ancak 1870 tarihli vilâyet salnamesinde Çanakkale rüşdiyesinin adı geçmektedir.⁴² Diğer kazalarda bulunan erkek rüşdiyelerinin açılış tarihleri şöyledir: Biga 1869, Ezine, 1871, Lapseki, 1872, Ayvacık, 1872 ve Bozcada rüşdiyesi 1873'te açılmıştır.⁴³ Osmanlı Devletinde kızlar için 1859 yılına gelinceye dek sıbyan mektepleri dışında okuma imkanı yoktur. İlk kez 1859 yılında İstanbul'da bir kız rüşdiyesi açılmıştır.⁴⁴ Kal'a-i Sultanîye kız rüşdiyesi Tekke sokagında iki katlı bir binada 1896 yılında açılmıştır. Binanın bir katında kız ibtidaiyesi eğitim görüyordu. Biga kız rüşdiyesi ise 1897 yılında açılmıştır. 1897-1898 yılından itibaren Kala-i Sultanîye ve Biga da kız rüşdiyelerinde eğitime geçildiği görülmektedir. Kal'a-i Sultanîye kız rüşdiyesinde muallim-i evvel ve sani olmak üzere iki kadın öğretmenin gözetiminde 13 öğrenci, Biga kız rüşdiyesinde ise bir öğretmenin nezaretinde 10 kız öğrenci öğrenim görmekte idi.⁴⁵ Bir sonraki 1898-1899 eğitim yılında kız rüşdiyelerindeki öğrenci sayısında artış olmuş, Kal'a-i Sultanîye rüşdiyesinde 20, Biga rüşdiyesinde ise 18'e çıkmıştır.⁴⁶ 1905-1908 döneminde 5'i erkek ve 2'si kız olmak üzere 7 rüşdiye vardı. 1923-1924 eğitim öğretim yılında Çanakkale'de 6 öğretmen gözetiminde 125 öğrencinin eğitim aldığı sadece bir erkek rüşdiyesi bulunuyordu.⁴⁷ Aşağıdaki tabloda 1873-1901 yılları arasında Çanakkale ve kazalarında bulunan erkek rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları verilmiştir.

⁴⁰ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, a.g.m. s. 484.

⁴¹ Ders programları bu şekilde olan rüşdiyelerin sayısı 1871'den sonra özellikle vilâyetlerde hızla artmıştır. Bayram Kodaman, a.g.e., s. 93.

⁴² SVCBS, 1287, s. 45.

⁴³ A.g.i., s. 75, 81.

⁴⁴ Mehmet Ö. Alkan, a.g.m., s. 129.

⁴⁵ SNMU, 1318, s. 1676-1677.

⁴⁶ SNMU, 1319, s. 981.

⁴⁷ A.g.i., s. 160, 304, 308.

Yılında Galatasaray Sultanisi açılmıştı. Vilayetlerde ise böyle bir okul mevcut değildi.⁵⁸ "1869 Maarif Nizamname"sinde idadi okulların ihdasının lüzumlu olduğu belirtilerek, 1000 haneden fazla her kasabada birer idadi okulu açılmasına karar verilmiştir. Buralarda rüşdiyelerden mezun olan Müslim ve gayr-i Müslim çocuklar bir arada öğretim yapacaklardı. İdadilerin yapım ve diğer masrafları vilâyet maarif sandığından karşılanacak ve her okulda muavinleriyle beraber altı öğretmen bulunacaktı.⁵⁹

Çanakale idadisi, 1888 yılında 337121 kuruş harcanarak Değirmenlik mevkiinde⁶⁰ Çanakale'de bulunan 2 ibtidai ve rüşdiyenin kapatılması ve idadi düzeyinde birleştirilmesiyle açılmıştır. Bu dönemde okulun ibtidai kısmında 130, rüşdiye kısmında 118 ve idadi kısmında ise 90 öğrenci vardı. İdadini bütün öğrencileri gündüzlüydü. Okulda tek yabancı dil Fransızca idi. Öğrenim parasız olup ne din ne milliyet ayrımı yapılmaksızın öğrenciler kabul ediliyordu.⁶¹ 1903 yılında rüşdiyeler kaldırılarak idadiler altı yıla çıkarılmış ve yeniden teşkilatlandırılmıştır.⁶²

Tablo-6. Çanakale İdadisinin Öğrenci Sayısı⁶³

Öğrenciler	Eğitim Öğretim Dönemleri			
	1895-1896	1896-1897	1897-1898	1898-1899
Müslim	99	150	126	136
Gayr-i Müslim	27	41	19	17
Toplam	126	191	145	153

Tabloda görüldüğü gibi, Çanakale idadisi öğrencilerinin büyük çoğunluğu Müslüman idi. Osmanlı Devletinin Tanzimat'tan sonra Osmanlılık ideolojisini gerçekleştirmek ve ortak vatan fikriyle Osmanlı vatandaş olma şuurunu oluşturmak için başvurduğu yollardan biri de, Müslüman ve gayr-i Müslim

⁵⁸ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, *a.g.m.*, s. 485.

⁵⁹ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 115, 117. Vilayetlerde ilk defa Mora Yenişehir'inde 1875'te bir idadi açılmıştır

⁶⁰ *SNMU*, 1318, s.1676-1677. Bayram Kodaman Sait Paşa'nın Hatıratına dayanarak Çanakale idadisinin 1885'te Bursa, Edirne, Yanya idadileriyle birlikte açıldığını yazmaktadır. 5 yıllık Biga nehari idadisi de 1889 yılında açılmıştır. Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 119, 126.

⁶¹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique, Descriptive et Raisonne de Chaque Province de L'Asie-Mineur*, Cilt. 3, Paris, 1894, s. 699.

⁶² Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 319, 321. 1887'de 3 yıl olan idadi tahsili 4 yıla çıkarılmıştır.

⁶³ *SNMU*, 1316, s. 1252; *SNMU*, 1317, s.1490; *SNMU*,1318, s. 1668; *SNMU*, 1319, s. 980; *SNMU*, 1321,s.727.

unsurların beraber eğitim aldıkları bu idadileri kurmak idi. Çanakale idadisine devam eden öğrencilerin din ve milliyetlerine bakılmadığı devletin Osmanlılık ideolojisini burada gerçekleştiremediği görülmektedir. Çanakale merkez ve kazalarında büyük bir nüfusa sahip olan gayr-i Müslimlerin Çanakale idadisine rağbet etmedikleri görülmektedir. 1895-1901 döneminde ortalama 132 Müslüman öğrenci idadiye devam ederken gayr-i Müslim öğrenci ortalaması sadece 22 olmuştur.

Tablo-7. Çanakale İdadisi Ders ve Öğretmen İsimleri (1900-1901)⁶⁴

Derslerin İsimleri	Öğretmenlerin İsimleri
Arabî, Farsî, Ulûm-i Diniye ve Ahlakiyye	Müdürlük İsmail Hakkı Efendi
Hesab, Cebir, İlm-i Eşya ve Malûmât-ı Ziraiyye ve Sahiyye	Mustafa Nuri
Türkçe, Fransızca	Abbas Efendi
Tarih, Coğrafya, Hendese ve Usûl-i Defter	Sabri Efendi
Kitâbet	İsmail Hakkı Efendi
5. v 6. Sene Ulûm-i Diniyye ve Ahlakiye	Mustafa Cemal Efendi
Resim ve 6. Sene Coğrafya	Hafız Mehmed Tevfik Efendi
1. Sene Türkçe ve 1. 2. ve 3. Sene Ulûm-i Diniyye ve Ahlakiye	İsmail Hakkı Efendi
Mubassir-i Evvel	Ahmed Sıdkı Efendi
Mubassir-i Sani	Ali Efendi
	Ahmed Efendi

Tabloda görüldüğü gibi, Çanakale idadisinde Türkçe, Farsça, Arapça Fransızca, Tarih, Coğrafya, Cebir, Hesâb ve Defter Tutma, Hendese, Resim gibi derslerin yanında din ve ahlak dersleri ile ziraatla ilgili derslerde okutulmakta idi.

II. Meşrutiyetten sonra idadi programları genişletilmek suretiyle meydana getirilen okullara sultani denmeye başlanmıştır.⁶⁵ Çanakale idadisinin de sultaniye dönüştürüldüğü tarih 1911'dir. 1913-1914 eğitim yılında Çanakale sultanisinde 26 öğretmen, 10 idareci, 16 hizmetli ve 2 diğer çalışanlar olmak üzere toplam 54 kişi çalışıyordu. Öğretmenlerin yaş durumlarına bakıldığında idadide genç bir kadronun hizmet verdiği görülmektedir. Bunlardan, 7'si 20-25, 6'sı 25-30, 9'u 30-40, 1'i 40-

⁶⁴ *SNMU*, 1321, s. 737.

⁶⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 276-277.

50 ve 3'ü 50-60 yaşları arasında idi. Öğretmenlerin çoğu Darü'l-Fünun ve Darü'l-Muallimin okullarından mezun idiler.⁶⁶

Harp ve işgal sebebiyle Çanakkale'de bulunan okullar, 1914 yılında geçici olarak kapatılmıştır. Çanakkale halkı, uzun yıllar kapalı olan sultanıyı 1920'li yıllarda açmak için yoğun çaba göstermiştir. 25 Ekim 1920'de Kal'a-i Sultaniye sancağı mutasarrıflığından Dâhiliye Nezâretine gönderilen bir yazıdan savaşın en büyük sonuçlarından birinin Çanakkale'nin okulsuz kalması olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte Çanakkale merkezde Müslümanların devam ettiği hiçbir orta öğretim okulu bulunmuyordu. Bunun yanında ecnebi ve yerli gayr-i Müslimlerin hummalı ve süratli bir çalışma ile mevcut okullarını islah ve genişletmekle kalmayıp yeni okullar tesis etmeleri de Müslüman ahalî ve aydınları endişeye düşürüyordu. Bunun devam etmesi halinde İslam ahalinin dağılmasının söz konusu olabileceği ve gayr-i Müslimlere karşı Çanakkale'de Türk nüfusun azınlıkta kalabileceği altı çizilen en önemli hususlardan biri idi. İstenilen ise harap halde bulunan ve az bir masrafla eski haline gelebilecek olan Çanakkale Sultaniyesinin tamir edilerek açılması idi. Bunun üzerine 1 Kasım 1920 tarihinde Dâhiliye Nezâreti durumu Maarîf Nezâretine bildirmiş ve sultani binasının tamir edilerek hemen açılmasını istemiştir.⁶⁷

29 Kasım 1920'de, Maarîf Nezâretinden Dâhiliye Nezâretine gönderilen cevapta Çanakkale Sultaniyesinin tamir edilerek açılması için lazım olan tahsisatın nezâretin bu seneki bütçesinde karşılığı olmadığı belirtilmiştir. Çözüm olarak gösterilen yol ise binanın mahallince para ile tamir edilerek idadi şekilde açılması karşlanması ve ahalinin imkanlarıyla tamir edilerek idadi şekilde açılması şeklindedir.⁶⁸

Bütün bunların yanında sultaninin açılması için başta Çanakkale müftüsü olmak üzere, idare meclisi ve belediye azaları gibi idareciler ve şehrin ileri gelenleri de 27 Aralık 1920 yılında mutasarrıflık vasıtasıyla Sadarete bir dilekçe ile başvurmuşlardır. Çanakkale halkının en büyük korkusu tahsisiz kalan evlatlarının cahil kalmaları tehlikesi idi. Ayrıca Maarîf Nezâretinin, sultaniyenin tamir masraflarının mahallince karşılanması gerektiğini söylemesi de halkı üzmüştü. Zira sancağın aşar varidatı yarım milyon civarında idi. Ahalinin kanun gereği ibtidai

⁶⁶ A. g. l., s. 226, 228-232. Öğretmenlerden 3'ü Darü'l-Fünun, 13'ü Darü'l-Muallimin, ve 10'u diğer okullardan (Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye, Sanayi-i Nefise ve Sultaniler) mezun idiler.

⁶⁷ BOA, DH. UMYM, 69/60, lef 2/1.

⁶⁸ BOA, DH. UMYM, 69/60, lef. 3.

okulları için verdikleri parayla, ancak liva dahilinde 40 kusur ibtidainin masrafları karşılanabiliyordu.⁶⁹

6 Ocak 1921 tarihinde Kala-ı Sultaniye sancağı mutasarrıfı Sadarete gönderdiği yazıda durumu bir kez daha özetleyerek okulun biran önce açılmasını istemiştir. Sadaret durumu Maarîf Nezâretine sorduğunda, nezâret daha önceki gerekçelerini ileri sürerek, bütçelerinde para olmadığını ve okulun ancak mahallince tamirinin mümkün olabileceği görüşünü tekrarlamıştır.⁷⁰

Bir sonuç alınmaması üzerine, 18 Mayıs 1921 tarihinde mutasarrıflıktan Dahiliye Nezâretine gönderilen yazıda, liva bütçesinden memur maaşlarını bile ödeyemedikleri bu yüzden sultani binasının liva bütçesiyle tamirinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Sultani olarak düşünülen binanın 6 ay önce İngilizler tarafından boşaltıldığı, bu sene de tamir edilmezse büsbütün harap olacağı da bildirilmiştir. Bu yüzden hiç olmazsa okulun devre-i ula kısmının maarif bütçesinden karşılanarak açılması istenilmiştir.⁷¹

Çanakkale halkının 2 senelik bütün gayretlerine rağmen sultani tamir ettirilerek açılmamıştır. Fakat burada dikkate değer olan durum, büyük bir savaştan şehirleri yarımlanmış bir şekilde çıkan ve neredeyse yiyecek ekme bulamadıkları bir dönemde Çanakkale halkının çocuklarının eğitimine verdikleri ehemmiyettir.

Ancak iki sene sonra, 1923-1924 eğitim döneminde Çanakkale'de bir devreli erkek lisesi açılmıştır. Bu okulun ibtidai sınıflarında gündüzlü 90 öğrenci vardı. Birinci devre sınıflarda gündüzlü parasız 3 ve paralı 18 öğrenci bulunuyordu. Eğitim faaliyetlerini ise 17 öğretmen ve 3 memur toplam 20 kişi yürütüyordu.⁷²

B-GAYR-İ MÜSLİM OKULLARI

Osmanlı Devletinde azınlıklar arasında, laik eğitime geçiş gayr-i Müslim din adamlarının karşı çıkmalarına rağmen Tanzimat döneminde hızlanmıştır. Ticaret, Avrupa ile ilişkiler ve milliyetçilik gibi olgular içice geçince, dinî eğitim Rumlar-Ermeniler ve Museviler arasındaki yeni burjuvazinin ihtiyaçlarını

⁶⁹ BOA, DH. UMYM, 69/60, lef 5

⁷⁰ BOA, DH. UMYM, 69/60, lef. 6, 7.

* Sultani binası İngilizler tarafından işgal edilmiş, bina önce hastane sonra kışla olarak kullanılmıştır. Çanakkale 1954, s. 83.

⁷¹ BOA, DH. UMYM, 69/60, lef 11/1.

⁷² A. g. l., s. 292.

karşılayamaz hale gelmiştir. Yerli Hıristiyan ve Musevileri ise, ulusal okullarını açarak gençlerini yabancı misyon okullarının eğitiminden bir dereceye kadar uzaklaştırmışlardır.⁷³ Çanakkale'deki gayr-i Müslimlerin de bu konuda oldukça istekli davranarak laik modern okullar açtıkları görülmektedir.

1- Ermeni Okulları

Çanakkale'de azınlıklar arasında en az nüfusa sahip olan Ermeniler idi. 1896 yılında Çanakkale şehrinde 956 Ermeni nüfus yaşıyordu.⁷⁴ Gregoryan mezhebine mensup olan Ermenilerin Çanakkale merkezinde ibtidai ve rüşdiye seviyesinde erkek ve kızlara mahsus iki okulları bulunuyordu. Bunlardan erkek okulu 1836'da 105 öğrenci ile kız okulu ise, 72 öğrenci ile 1875 yılında kuruldu. Türk dili dersi erkekler için mecburi idi. Fakat öğretim Ermenice yapılmakta idi. Öğrencilerin bazıları Fransızca temel kavramları alıyordu. Kızlar ise Ermenice iğne işleri ve elbise kesimi dersleri görmekteydiler. Protestan Ermeni okuluna gelince burada bulunan 50 öğrenci İstanbul'daki Amerikan Misyoner kurumunun gönderdiği bir öğretmenden İncil eğitimi yanında, Ermeni ve İngiliz dili eğitimi de almaktaydı. Bu öğretmen aynı zamanda sözü geçen misyonun resmi görevlisi idi.⁷⁵ Bu Protestan Ermeni okuluyla ilgili salnamelerde bilgi yoktur. 1894-1895 eğitim yılında Ermenilerin Çanakkale ve kazalarında 2 rüşdiye ve 4 ibtidaiyesi bulunuyordu.⁷⁶

⁷³ İber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 170.

⁷⁴ Şemseddin Sami, *Kâmusü'l A'lâm*, 5. Cilt, İstanbul, 1314, s. 3685.

⁷⁵ V. Cuinet, *a.g.e.*, s. 700.

⁷⁶ *A.g.e.*, s. 102.

Tablo-8. Ermeni Okulları⁷⁷

Okulun ve İsmi	Yeri	Ruhsat verilen müddet	Dere ceesi	Açılı ş Tarih	Ruhsat verilme tarihi	1895- 1896		1896- 1897		1897- 1898		1898- 1899		1900- 1901	
						E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
K.Sultaniye Ermeni Okulu		Ermen Patrik	İbtidai- Rüşdiye	Eski	19 Ekim 1893	40	-	68	-	97	-	97	-	93	-
K.SultaniyeEr meni Kız Okulu		***	***	**	19 Ekim 1893		14		110		10		103		97
Biga Narsıyan Okulu		**	**	**	23 Nisan 1894	30	20	18	17	20	17	20	17	37	23
Ezine Aramiyan Okulu		**	**	**	28 Eylül 1892	45	-	-	-	25	-	25	-	-	-
Ezine Aramiyan Kız Okulu		**	**	**	28 Eylül 1892	-	17	-	-	-	20	-	20	-	-
Toplam						115	51	86	127	14	2	14	140	130	12

Tabloda görüldüğü üzere, Ermenilerin 1895-1901 yılları arasında Çanakkale, Biga ve Ezine merkezlerinde ibtidai ve rüşdiye olarak hizmet veren 5 okulu vardı. Çanakkale ve Ezine'de erkek ve kız okulları ayrı eğitim yaparken sadece Biga'da bulunan Narsıyan Ermeni okulunda kız erkek birlikte eğitim yapıyordu. 1913-1914 yılında ise 1 kız 1 erkek ve 2 karma olmak üzere 4 Ermeni ibtidaiyesi bulunuyordu. Bu okullarda 122 erkek ve 39'u kız toplam 161 öğrenciye 5 erkek ve 2 kadın öğretmen tarafından eğitim veriliyordu/78 1923-1924

eğitim

⁷⁷ *SNMU, 1316*, s. 1254-1255; *SNMU, 1317*, s. 14921-1493; *SNMU, 1318*, s. 1672-1675;

SNMU, 1319, s. 982-985; *SNMU, 1321*, s. 739.

⁷⁸ *A.g.e.*, s. 171, 173, 174.

istatistikinde bütün gayr-i Müslim okullarının sayıları birlikte verildiğinden Ermenilere ait ne kadar okulun açık olduğu anlaşılmamaktadır.⁷⁹

2- Rum Okulları

Çanakale merkez ve kazalarında Müslümanlardan sonra en çok nüfusa Rum azınlığı sahip idi.⁸⁰ Buna paralel olarak okul sayıları diğer azınlıklara göre daha çoktu. Çanakale merkezinde Rum Ortodoks erkek okulları 1842'de kız okulları ise 1870'de kurulmuştur. Erkek okullarında Rumca dışında Türkçe ve Fransızca öğretiliyordu. Kız okullarında ise Rumca, dikiş, nakış işleri ve halıcılık öğretiliyordu. Bu okulların yararına diğer gayr-i Müslim okullarında olduğu gibi konsoloslar yada mahalli yöneticilerin koruyuculuğunda her yıl piyango düzenleniyordu. Ayrıca bayramlarda yada özel günlerde cemaat tarafından bu okullara sadaka ve iane yardımları da yapılıyordu.⁸¹

Tablo-9. 1895-1901 Tarihleri Arasında Rum Okulları⁸²

Kaza	Okulun İsmi	Ruhsat Müdür	Verilen Derecesi	Açılış Tarihi	Ruhsatname Aldığı Tarih
Kala-i Sultanîye	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	1842	7 Şubat 1894
Kala-i Sultanîye	Rum Kız Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	1870	7 Şubat 1894
Erenköy	Kuyumcu Delyos Okulu	İmrozlu Yorgaki	İbtidâî ve Rüşdiye	1885	10 Haziran 1892
Erenköy	Kuyumcu Kız Delyos Okulu	İmrozlu Yorgaki	İbtidâî ve Rüşdiye	1885	10 Haziran 1892
Biga	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	1844	23 Nisan 1894
Biga	Rum Kız Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	1872	23 Nisan 1894
Biga	Karadağ Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	23 Nisan 1894

⁷⁹ A.g.i., s. 305. Burada 9 okuldan bahsedilmektedir. Bu okullarda 512 kız, 528 erkek olmak üzere 1040 yatılı ilkokul öğrencisi bulunuyordu.

⁸⁰ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 3685. Müslümanlar 9059, Rumlar 5501 nüfusa sahipti.

⁸¹ Vital Cuinet, a.g.e., s. 700. Maarif salnamesinde ilk erkek Rum okulunun 1844, kız okulunun ise 1872 yılında açıldığını kayıtlar.

⁸² SNMU, 1316, s. 1254-1255; SNMU, 1317, s. 14921-1493; SNMU, 1318, s. 1672-1675; SNMU, 1319, s. 982-985; SNMU, 1321, s. 739.

Biga	Değirmencik Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	23 Nisan 1894
Biga	Aksaz Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	23 Nisan 1894
Biga	Havance Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	23 Nisan 1894
Biga	Misakçe Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	23 Nisan 1894
Biga	Kalafath Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	23 Nisan 1894
Ezine	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	Biliniyor	22 Mayıs 1894
Ezine	Rum Kız Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	Biliniyor	22 Mayıs 1894
Ezine	Cedit Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	22 Mayıs 1894
Kumale	Yenişehir okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	22 Mayıs 1894
Bayram iç	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	22 Mayıs 1894
Lapseki	Ayaterkone	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	25 Mayıs 1894
Ayvacak	Papaslık Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	Biliniyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Narlı Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	Biliniyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Adatepe Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve Rüşdiye	Biliniyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Çetha-i Kebir	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Çetha-i Sağır	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Biliniyor	16 Kasım 1894

Tabloda görüldüğü üzere Çanakale ve kazalarında ibtidai ve rüştiye olmak üzere 23 Rum okulu bulunmakta idi. Bunlardan 11'i ibtidai-rüştiye olarak birlikte eğitim yapıyordu. Rum okullarından sadece Erenköy'de (İntepe) bulunan kız ve erkek okulları, İmrozlu Yorgaki adında bir şahıs tarafından açılmışken, diğerleri Rum Patrikhanesi gözetiminde eğitim ve öğretim yapıyorlardı. Okulların çoğunun açılış tarihlerinin bilinmemesi, bunların uzun yıllar devlet gözetiminden uzak ruhsatsız olarak faaliyette bulunduğunu göstermektedir. Devletin bu okulları,

ruhsatlarını daha sonraki yıllarda vererek yasallaştırdığı görülmektedir. Bu durum, sadece Çanakkale'ye mahsus bir uygulama değildir. Maarif salnamelerindeki bilgilere göre ülke genelinde yerli ve yabancı azınlık okullarının çoğu, ruhsatsız aılmıştır. 1913-1914 yılında ise Rum okulların sayısında bir azalma söz konusudur. 14 olan ibtidai sayısı 3'ü erkek, 3'ü kız ve 2'si karma olmak üzere 8'e düşmüştür. Bu okullarda ise 190'ı erkek, 115'i kız olmak üzere 305 öğrenci eğitiliyordu. Okullarda 14'tü erkek ve 7'si kadın 21 öğretmen görev yapıyordu.⁸³

Tablo-10. Rum Okullarındaki Öğrenci Sayıları 1895-1901

Kaza	Okulun İsmi	Okulun Derecesi	1895-1896		1896-1897		1897-1898		1898-1899		1900-1901	
			Er	Kı	Er	Kı	Er	Kı	Er	Kı	Er	Kı
Kala-ı Sultanıye	Rum Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	-	-	84	-	17	-	17	-	17	-
Kala-ı Sultanıye	Rum Kız Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	-	-	-	60	-	11	-	11	-	11
Erenköy	Kuyumcu Delyos Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	60	-	60	-	90	-	90	-	90	-
Erenköy	Delyos Kız Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	-	50	-	50	-	70	-	70	-	70
Biga	Rum Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	12	-	15	-	12	-	12	-	12	-
Biga	Rum Kız Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	0	-	0	-	0	-	0	-	0	-
Biga	Karadağ Köyü	İbtidâî	-	-	-	-	40	35	40	16	40	16
Biga	Değirmencik Köyü	İbtidâî	-	-	-	-	38	23	38	35	38	35
Biga	Aksaz Köyü	İbtidâî	-	-	-	-	45	26	45	23	45	23
Biga	Havance Köyü	İbtidâî	-	-	-	-	50	20	50	36	50	36
Biga	Misakçe Köyü	İbtidâî	-	-	-	-	20	18	20	20	20	20
Biga	Kalafath Köyü	İbtidâî	-	-	-	-	35	20	35	18	35	18
Ezine	Rum Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	55	-	-	-	45	-	45	-	45	-
Ezine	Rum Kız Okulu	İbtidâî ve Rüşdiye	-	45	-	-	-	37	-	37	-	37
Ezine	Cedid Köyü	İbtidâî	-	-	-	-	33	16	33	20	33	20
Kumka le	Yenişehir okulu	İbtidâî	-	-	-	-	30	20	30	-	30	17

⁸³ A.g.i., s. 102, 171, 173, 174.

Bayramı	Rum Okulu	İbtidâî	-	-	-	75	63	-	75	63		
Lapseki	Ayaterkone	İbtidâî	-	-	60	30	50	25	50	25	48	23
Ayvacak	Papaslık Köyü	İbtidâî ve Rüşdiye	-	-	-	30	13	-	-	30	13	-
Ayvacak	Narlı Köyü	İbtidâî ve Rüşdiye	-	-	-	27	21	-	-	27	21	-
Ayvacak	Adatepe Köyü	İbtidâî ve Rüşdiye	-	-	-	23	25	-	-	23	25	-
Ayvacak	Çetha-i Kebir	İbtidâî	-	-	-	35	19	25	13	25	10	10
Ayvacak	Çetha-i Sağır	İbtidâî	-	-	-	10	13	10	20	18	20	20
Toplam			23	18	35	24	97	64	80	51	96	64
			5	5	4	0	0	8	5	7	2	7

3- Yahudi Okulları

Yahudi toplumuna modern eğitim hareketi, diğer topluluklarda olduğu gibi, ticaret burjuvazisi yoluyla değil, Uluslararası Yahudi burjuvazisinin girişimleriyle gelmiştir. Bunun en çarpıcı örneği Rochild gibi ünlü Yahudi kapitalistlerinin 1860'da Paris'te Alliance İsrailite'i kurmalarıdır. Bu kurum, Fransız Yahudilerinin eseridir. Kurulduktan sonra yayınladığı bildiride amacının Judaizim için güçlü bir biçimde çalışmak olduğu şeklinde özetlenmiştir.⁸⁴ Osmanlı Yahudilerinin, özellikle Sefardi cemaatlerinin yaşadığı merkezlerdeki eğitim kurumlarının ıslah edilmesi için girişilen harekette yer alan yerel unsurlar, kuruluşundan hemen sonra bu kurumla temasa geçtiler. Yahudiler Alliance İsrailite'yi Avrupa'da eğitim yolunu açacak bir güç olarak görüyorlardı. Onlara göre bu, Türkiye Yahudilerinin maddi ve manevi yönden kalkınması için mutlak bir gerekliliktir. Ancak ondan sonradır ki Türkiye Yahudileri, giderek Batı'nın tahakkümüne giren pazarlarda rekabet edebilir ve ayak bağı olan cehalet ve tutuculuktan kurtulabilirlerdi.⁸⁵

Çanakkale'de tek yabancı okul olan bu erkek ibtidaiyesi, Ocak 1878'de Evrensel İsrail Birliği (Alliance İsrailite Universelle) merkez komitesi tarafından 112 öğrenci ile açılmıştır. Bu kuruluş 1888'de, erkek okulu ile aynı derecede olan

⁸⁴ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s. 185, 186.

⁸⁵ Araon Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, (Çev. İbrahim Yıldız), Ankara, 1997, s.75.

bir kız okulu da kurdu. Bu okulların ders programları Paris'teki laik ilkokulların ders programlarına benzerdi ve Fransızca eğitim yapıyordu. Erkek okulunda Fransızca'dan başka, İbranice ve Türkçe dersler de verilmekte idi. Okulların öğretmenleri Paris'te üstün hizmet beheri almış nitelikli kişilerdi. Kız rüştiyesinde öğrencilere nakış ve halıcılık da öğretiliyordu.⁸⁶ Okul, 1888 yılında faaliyete geçmesine karşın devlet tarafından 21 Şubat 1900 tarihinde ruhsat verilmiştir. Ruhsat verilen sorumlu müdür ise Fransız Mösyo Musa Kozi idi. Daha sonraki yıllarda okullar ibtidai ve rüşdiye olarak birlikte eğitim yapmağa başlamıştır.⁸⁷

Tablo-11. Çanakkale Alliance İsrailite Okulu

Öğrenciler	Eğitim- Öğretim Dönemleri ve Öğrenci Sayıları		
	1896-1897	1897-1898	1898-1899
Erkek	130	120	110
Kız	110	130	120
Toplam	240	250	240
			343

Fransızların kurduğu bu okullardan başka Çanakkale Yahudilerinin açtıkları ve 5-10 yaşlarında erkek çocuklarının devam ettiği 3 ibtidai daha vardı. Bu okullarda üç haham yönetiminde yaklaşık 170 öğrenci eğitim görüyordu. Buralarda Judo Espanoel isanıyla genel Yahudi kuralları öğretilmekte idi.⁹⁰ Cuinet'in verdiği bu bilgilere karşın salnamelerde Alliance İsrailite okulu dışında, diğer Yahudi okulları hakkında bilgi yoktur. Yine 1913-1914 eğitim yılında Çanakkale'de 1 erkek 1 kız ve 2 karma olmak üzere 4 ibtidai vardı. Buralarda 264 erkek, 207 kız öğrenci, 6 erkek ve 3 kız öğretmen gözetiminde eğitim hizmetlerini yürütüyordu.⁹¹

4-Latin Katolik Okulları

Çanakkale'de az sayıdaki Katolik Latin nüfusuna rağmen bir Katolik okulu mevcuttu. Okul, İstanbul'da Papalık delegesi olan müteveffa Kardinal Rotelli tarafından 1883 yılında kuruldu. Bu okulu Gregorian din adamları yönetiyordu. Bu

⁸⁶ Vital Cuinet, a.g.e., s. 701.

⁸⁷ SNMU, 1321, s. 740.

⁸⁸ SNMU, 1317, s. 1492-1493; SNMU, 1318, s. 1674-1675; SNMU, 1319, s. 984-985; SNMU, 1321, s. 740.

⁸⁹ Aron Rodrigue, a.g.e., s.145.

⁹⁰ Vital Cuinet, a.g.e., s. 701

⁹¹ A. g. i., s. 171,172, 174.

tarikte okula 30 erkek ve kız öğrenci vardı. İlköğretimde onlara din görevlileri öğretmenlik yapıyor ve Fransızca eğitim veriliyordu. Kızlar ayrıca dikmiş nakış ve halıcılık da öğreniyorlardı. Bu kurumun İstanbul bağlantısını bir Rum kadın öğretmen yapıyordu. Fransız konsolosu ve İstanbul Papalık delegeleri tarafından senelik düzenlenen bir piyango yardımıyla bu kurum, başka hiçbir yerden yardım almadan varlığını sürdürüyordu.⁹²

C- KÜTÜPHANELER

Bu dönemde Çanakkale sancığında 3 adet kütüphane bulunmaktaydı. Maarif salnamelerine göre Çanakkale merkezinde faaliyette bulunan kütüphane bulunmuyordu. En çok kitap bulunan kütüphane, Hacı Emin Ağa tarafından 1798'de Biga'da kurulan idi. Burada 450 kitap mevcuttu.⁹³ 3 kütüphanede toplam 680 adet kitap bulunuyordu. Yine salnamelerden öğrendiğimize göre sancak dahilinde herhangi bir matbaa ve gazete bulunmuyordu.

Tablo-12. Kütüphaneler⁹⁵

Kaza	Kütüphane Adı	Bulunduğu Mevki	Kurucusu	Kitap Sayısı	Açılış Tarihi
Biga	Hacı Emin Ağa	Takiyeci Mahallesi	Hacı Emin Ağa	450	1798
Ezine	Hadice Valide Sultan	Kumkale Nahiyesi	Hadice Valide Sultan	150	Bilmiyor
Lapseki	Câmi Kütüphanesi	Lapseki Kasabası Camisi İçinde	Yesarî Efendi	80	1846
Toplam Kitap				680	

Bu genel kütüphanelerden başka evlerde bulunan kitapların varlığı bir şehrin kültür seviyesini gösteren en önemli işaretlerden biridir. Tereke* kayıtlarından Çanakkale'de yaşayanların evlerinde kitap bulunup bulunmadığını tespit etmek mümkündür. 1835-1852 yılları arasında ihiva eden 3 adet Çanakkale Şer'iyye Sicilinde⁹⁴ bulunan, 113'ü Çanakkale mahallelerinde ve 83'ü köylerde

⁹² Vital Cuinet, a.g.e., s. 701.

⁹³ SNMU,1319, s. 984-985.

* Tereke ölünün bıraktığı mal yerine kullanılır tabirdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., Cilt, III, s. 460.

⁹⁴ Ali Sönmez, *Hicri: 1251-1255 (M.1835-1839) Tarihi Çanakkale Şer'iyye Sicilinin Sosyo- Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Tarihi Anabilim Dalı,

yaşayan toplam 197 Müslüman terekesi üzerinde yaptığımız araştırmaya göre, sadece 21 terekede herhangi bir kitaba rastlanmıştır. Bu kitaplardan çoğu da Mushaf-ı Şerif veya Kelam-ı Kadim diye kaydedilen Kuran-ı Kerim'lerdir. Bakığımız 28 gayri-i Müslim terekесinden sadece Yahudi mahallesinden Acı Kasfiye veled-i Salamon adlı Yahudi'nin terekесinde 60 kuruş değerinde isimleri belirtilmeyen kitaplar bulunuyordu.⁹⁵

Tablo- 13. Çanakkale Evlerinde Bulunan Kitaplar

Mesleği		Kitap isimleri
Asâkir-i Nizâmiyede Hekimbaşı Ahmet Şâkir Efendi	Elhâc	Mushaf-ı Şerif, Kâfiye Cümlesi, Sarf, Nahv Cümlesi, Molla Câmî, Menâsikü'l-Hâc, Evâmil Şerhi, Fetavayı Adliye, Ahterî Kebîr, Câberî Tarihî, Fransızca Kitap,
Bahr-i Sefid Boğazında Nizâmiyede Mülâzım Mehmed Ağa Bin Ahmed	Asâkir-i	Risâle, Üstüvani Kitap
" " Mülâzım Mehmed Ağa Bin Ali		Kitapları (İsimleri Belirtilmemiş)
" " I. Alay Kaımmakamı Mehmed Bey b. Abdullah		Mushaf-ı Şerif
Biga Mutasarrıfı Hasan Haydar Paşa		Kara Davut Bey Mecmuası, Tabihin ?
Okçular Köyünden Mustafa b. Osman		En'âm-ı Şerif
Yalı Mahallesinden Şeyh Elhâc Mehmed Davut Efendi b. Ahmed		Kitaplarının bahası (Adları Belirtilmemiş)
Türkeş köyünden Hâfız İbrahim bin Hüseyin Efendi		Mushaf-ı Şerif
Câmi-i Kebîr Mah Elhâc Emin b. Osman		Ahmedîyye
Aslanca mahallesinden İbrahim b. Ali	Karabıçak	Mushaf-ı Şerif
Hâfız İsmail Efendi b. Ali Efendi		Mushaf-ı Şerif, Kitap (Adı Belirtilmemiş)
Sarıcailli Köyü İmâmı Musa Efendi b. Ali		Kelâm-ı Kadim, Delâil-i Şerif, 30 Adet

Çanakkale 1998; Mustafa Işık, a.g.t.; Ahmet Güngör, *Hicri 1266-1269 (M.1849-1852) Tarihli Çanakkale Şer'iyye Sicilleri İçinde Çanakkale'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 1998.

⁹⁵ Mustafa Işık, a.g.t., s. 327, S.47/B.273.

⁹⁶ Ahmet Güngör, a.g.t., s. 88, B-68/s.21; s. 228, B-297/s.72; s. 241, B-311/s.79; s.255, B-328/s.86;s., 419, B-493/s.169;s.57, B-18/s.7;s.155, B-165/s.45;s. 231, B-299/s.74;s. 244, B-313/s.81;s. 292-293, B-370/s.108, s. 147, B.152/s.42.

⁹⁷ Mustafa

Işık, a.g.t., s.69, Sh.5/B.39;s.167, Sh.20/B.116;s.182, sh.25/B.125;s.240, sh.32/B.184;s.323, Sh.46/B.270.

⁹⁸ Ali Sönmez, a.g.t. s. 279, Sh.51/224; s.334, Sh.63/268;s.438, sh. 82/362.

	Kitap (İsimleri Belirtilmemiş)
Aslanca Mah. Es-Seyyid Elhâc Ali Efendi b. Hasan ⁹⁶	Kitap (Adları Yazılmamış)
Nüfus Defteri Nâzırı, Es-seyyid İsa Efendi b. Abdullah	Delâil-i Şerif, Muhammediye, Kitâb-ı Kelâm
Câmi-i Kebîr Mahallesinden Hâcî Veli b. Ahmet	2 Adet Ahmedîye
Câmi-i Kebîr Mah. Debbâğ Elhâc Halil b. İsmail	En'âm-ı Şerif
Topçu Tekâüdlerinden Hasan Ağa b. Ali	Delâil-i Şerif, En'âm-ı Şerif, Türkî Tercüme Kitap
Çnarlık Mahallesinden Ümmühân b. İsmail ⁹⁷	En'âm-ı Şerif, Kelâm-ı Kadim
Câmi-i Kebîr Mah İbrahim Ağa b. Ahmed	Kelâm-ı Kadim,
Câmi-i Kebîr Mah Hâcî Mehmed b. Mehmed	Kelâm-ı Kadim, Köhne Kitap
Bigalı tabyasında Binbaşı Mehmed Ağa b. Abdullah ⁹⁸	Mushaf-ı Şerif, En'âm-ı Şerif

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, terekelerinde kitap bulunan kişilerin mesteklerine bakıldığında çoğunun subay ve idareci olduğu görülmektedir. Bunlardan yedisi Çanakkale'de görev yapan binbaşı, mülâzım gibi subaylar, biri asker teaküdü ve bir diğeri ise orduda hekimbaşlık yapan biriydi. Ayrıca bunların arasında Çanakkale mutasarrıfı ve Çanakkale nüfus nazırı gibi idareciler de vardı. Bunlardan başka kitap birakanların çoğu, hacı ve hafız olan kişilerdir. Bu durum, matbaanın ülkemize girişinden yüzyıl başlarına kadar 200 yıllık bir sürede halkın kitaplara ve okumaya rağbet etmediğini göstermektedir. Bunun da çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Fakat en önemlisi Osmanlı toplumunda okuma-yazma bilen kişilerin azlığıdır. Osmanlı toplumunda, ancak devlet ve din görevlileri okuma ve yazmayı bilmekte idi. Bu kitaplardan Sarf ve Nahv kitapları, medreselerde Arapça'nın öğretilmesi için okutulan dilbilgisi kitaplarıdır. Molla Câmî adlı kitap ise İranlı Meşhur alim ve şair (1414-1492) Molla Câmî'ye ait nahiv kitabıdır. En'âm-ı Şerif, En'âm Suresi ile bazı meşhur sureleri içine alan iyi hat ile yazılmış

ve tezhip edilmiş küçük kitapçuktur.⁹⁹ Terekesinde Kuran-ı Kerim bulunmayan kişilerin câmi, mescit, tekke ve medreselerde Kur'an okuyarak veya dinleyerek bu ihtiyaçlarını karşıladıkları söylenebilir.

Sonuç

Çanakkale, temelleri Fatih Sultan Mehmet tarafından atılan bir XV. yüzyıl şehridir. Zamanla şehir gelişerek büyümüş ve uzun süre eyalet merkezi olmuştur. Çanakkale'de Müslümanların yanında Rum, Ermeni, Yahudi azınlıklar da yaşamaktaydı.

Çanakkale'deki eğitim kurumlarına bakıldığında diğer Osmanlı şehirlerinden pek farkı olmadığı görülmektedir. Müslümanlar ve gayr-ı Müslimler kendi içlerinde eğitim hizmetlerini yürütüyorlardı. Bu dönemde geleneksel Müslüman okulları, Batı tarzında açılan okullarla rekabet edememiş, devletin de modern okullardan yana tavır almasıyla yavaş yavaş içleri boşaltılmıştır.

Müslümanlar bütün ülkede olduğu gibi Çanakkale'de de geleneksel ve modern olmak üzere iki ayrı okula devam ediyorlardı. Geleneksel okulların başında sıbyan mektepleri ve medreseler geliyordu. Çanakkale'de 7 medrese bulunmasına rağmen şehir merkezinde açık bulunan bir medrese yoktu. Batılılaşma ile birlikte devlet, hem sıbyan mekteplerinin hem de medreselerin yerine Batı tarzı eğitim kurumları açmaya başlamıştır. Medreselerin öğrencilerine bir gelecek vaad edememesi sebebiyle, Çanakkale halkı modern okulları tercih etmiştir.

Modern okulların başında 1869 yılından itibaren hemen hemen her kazada cemaat esasına göre kurulan rüşdiyeler gelmektedir. Her unsur kendi okulunu devlet gözetiminde açabiliyordu. Çanakkale ve kazalarında Müslümanların birer erkek rüşdiyesi vardı. Biga ve Çanakkale'de ayrıca kızların devam ettiği birer kız rüşdiyesi de bulunuyordu. Lise seviyesinde eğitim veren Çanakkale idadisi, 1888 yılında açılmıştır. İdadiler, Müslüman ve gayr-ı Müslim çocukların birlikte eğitim alabildikleri okullardı. Buna rağmen Çanakkale'de idadiye devam eden öğrenci sayılarına bakıldığında gayr-ı Müslimlerin bu okulu pekte tercih etmedikleri görülür. Devletin ortak vatan fikriyle Osmanlı vatandaşları olma şuurunu vermenin yollarından biri olarak gördüğü bu okulların hedefine ulaşamadığı anlaşılmaktadır.

Çanakkale'de en çok nüfusa sahip olan azınlık olan Rumların ibtidai-rüşdiye seviyesinde 23 okulları bulunuyordu. Ermenilerin 2'si Çanakkale'de, 2'si Ezine'de ve 1'i Biga'da olmak üzere 5 ibtidai-rüşdiye okulları vardı. Çanakkale'deki tek yabancı okul ise Fransız Yahudilerinin kurdukları Alliance

⁹⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri II. Kitap* (Haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan), İstanbul, 1995, s. 492, 529, 533.

İsrailite adındaki okul idi. Yahudilerin bundan başka 3 ibtidaiileri daha vardı. Çanakkale'de az sayıda nüfusa sahip olan Katolik Latin nüfusun da bir okulu bulunuyordu. Çanakkale'de bulunan azınlık okullarının en önemli özelliği hepsinin devlet gözetiminden uzak ruhsatsız olarak açılmaları idi. Devletin bu okullara daha sonraki yıllarda ruhsat vererek yasallaştırdığı dikkati çekmektedir.

Zorunlu eğitim çağında olan Müslüman çocuklarının büyük kısmının okula gitmedikleri görülmektedir. Okula gönderilmeyen kız çocukları ise erkeklere göre daha fazladır. Gayr-ı Müslimlerin okullarında ise kız-erkek öğrencilerin sayıları birbirine yakındır. Hatta Yahudilere ait okulda bazı yıllarda kız öğrenci sayısı daha fazladır.

Çanakkale merkezde XIX yüzyıl sonlarında kütüphane bulunmuyordu. Sadece Biga, Ezine ve Lapseki'de 680 kitabın bulunduğu 3 kütüphane vardı. Yine Çanakkale evlerinde de kitabın olmadığı görülmektedir. Olan kitapların da büyük çoğunluğu Kur'an-ı Kerim idi.

1901 Maarif salnamesindeki verilere göre, vilayet ve livalardaki öğrencilerin nüfusa oranı sıralamasında Çanakkale 35 vilayet arasında %11.80 ile beşinci sırada yer almaktadır. Yine aynı dönemde Çanakkale sancığının genel nüfusu 140.000 ve okullardaki öğrenci sayısı 16525 olarak verilmiştir. Buna göre Çanakkale'de nüfusun binde 118 öğrenci idi.¹⁰⁰

¹⁰⁰ A.g.i., s. 116.

Referanslar:

- BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi):ML. VRD. TMT. 5140. DH. UMMVM, 69/60.
- Karasi Vilayetine Mahsus Salname, 1305.
- SNMU (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye), 1316, 1317,1318,1319,1321.
- SVCBS,(Salnâme-i Vilâyet-i Cezair-i Bahr-i Sefid), 1287,1292, 1293.
- SDAO (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye): 1291,1292, 1293,1298,1299,1300,1305.
- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri II. Kitap* (Haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.
- Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Fak. Yay., Ankara, 1982.
- Alkan, M. Ö. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924", Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, DİE Yay., Ankara 2000.
- Baltacı, C., *XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarih)*, İstanbul, 1976.
- Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., Tarihsiz.
- Cuinet, V., *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique, Descriptive et Raisonne de Chaque Province de L'Asie- Mineur*, Cilt 3, Paris, 1894.
- Çanakale 1954.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Çanakale", Cilt 8, İstanbul, 1993.
- Güngör, A., *Hicri 1266-1269 (M.1849-1852) Tarihi Çanakale Şer'iye Sicilleri Işığında Çanakale'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakale,1998.
- Haydaroğlu, İ. P., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Işık, M., *1255-1256 (1839-1840) Şer'iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakale, 2001.
- İhsanoğlu, E., "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992.
- "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999.
- Kodoman, B., *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara, 1999.
- Kodoman, B.- Saydam, A. "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında

- Tanzimat, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992.
- Korkmaz, Ş., *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., Ankara, 1995.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, III, MEB Yay.*, İstanbul, 1993.
- Rodrique, A., *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, (Çev. İbrahim Yıldız), Ayraç Yay., Ankara, 1997.
- Sarlkaya, Y., *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997.
- Sönmez, A., *Hicri 1251-1255 (M.1835-1839) Tarihi Çanakale Şer'iye Sicilinin Sosyo- Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı, Çanakale, 1998
- Şemseddin S., *Kâmusul A'lâm*, 5. Cilt , Kaşgar Yay., İstanbul, 1314.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, (Yay. Haz: Mehmet Ö. Alkan), Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 6, DİE Yay., Ankara, 2000.
- Ülkütaşur, M. Ş., "Sıbyan Okulları", Türk Kültürü, S. 33, 1965.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1988.

Educational Institutions in (Kal'a-i Sultaniye) Canakkale (1839-1924)

New arrangements regarding education constitutes one of the most important parts of the Westernisation movement in the Ottoman State. The period of Political Reforms (Tanzimat) is also a period of reconstruction in education as it is in all areas.

This article examines the educational institutions in Canakkale up until the period that involves 1924 Educational Unification (Tevhid-i Tedrisat). Schools have been analysed in two sections, Muslim and non-Muslim schools. The Muslim schools have also been classified as traditional and contemporary. In addition to schools, libraries and books that were kept in houses have also been the subject of this article. Education, City and State yearbooks and statistics in terms of education constitute the main sources of this article.

Managerial and populationary status of the city of Canakkale have taken place roughly in this article. Canakkale is a city, which does not have a very old establishment history and is a XV. century city foundations laid by Fatih Sultan Mehmet. In terms of the managerial status of the city of Canakkale had been associated with the sanjak of Biga in the Province of Anatolia during the initial period of the Ottoman Empire. Afterwards, it took a part within the city of Cezair-i Bahri-i Sefid, which was established in about 1533 and whose centre was initially Gallipoli and later on Canakkale became the centre. The city enlarged by time and in 1887 there were 14584 people living in ten suburbs. There were also minorities consisting of mainly the Greeks of Turkish nationality, Armenians and Jews.

The first of the schools that the Muslims had was the schools for children (sıbyan mektebi), which were basically the primary schools and were attended by children whose ages were between 5-10. There were 190 primary schools in Canakkale and in surrounding districts in 1870, 323 in 1876 and 411 in 1895. Another traditional school was the Muslim theological schools called medrese. Their level of education was higher than the primary schools and there was one medrese in all cities and districts in the Ottoman State. There were 7 theological schools in Canakkale between 1896-1901. The number of students attending to these schools was a lot lower than the students attending to the contemporary schools. This was due to the fact that the Westernisation and modernism movements had negative influences on these schools. After the Political Reform Western-style schools had replaced gradually the theological schools. It was necessary to study at the modern schools, which the state had established in order to have a respected job and work as an official. All these developments had negative effects on the theological schools in Canakkale. These effects can be

clearly seen especially when the number of students who go to the theological schools and modern schools were examined. As a result of this there were only 18 students on average who attend the seven theological schools between 1896-1901. On the other hand, there were 132 Muslim students on average attending to the preparatory schools.

Regarding the modern schools that the state had built there were the primitive schools (iptidai), which were similar to the primary schools. In order to remove this duality in primary education, the Ministry of Education favoured the primitive schools. There were 2481 male and 992 female students in 40 primitive schools in Canakkale between 1913-1914.

Another modern school was Rusdiye. These were the schools associated with the preparatory schools and were providing a junior high school level of education. In 1870s, there was one rusdiye established in Canakkale and in its districts. Also there was one female rusdiye established in 1896 in Canakkale and one in Biga established in 1897.

Canakkale preparatory school was opened in 1888. These schools where Muslim and non-Muslim students studied side by side were the institutions that would support the state's power by creating an Ottoman consciousness. However, most of the students of the Canakkale preparatory schools were Muslims and it is seen that it did not have a high popularity amongst the non-Muslims who made up the largest community. While there were 132 Muslim students attending the preparatory schools between 1895-1901, the number of non-Muslim students was only 22. Later on the Canakkale preparatory school was transformed in to a sultaniye. During Canakkale Wars, sultaniye was closed with all other schools. In 1920s people of Canakkale have tried very hard in order to have the sultaniye opened and this resulted in the commencement of the first division of sultaniye to its education.

It is seen that most of the Muslim children who were supposed to attend schools did not do so. Number of females who were not allowed to go to schools was higher than males. In reality, this fact was true in general in the Ottomans. Canakkale was not different from the other cities. At the schools of non-muslims, male and female ratio was very close to eachother and at some schools belonging to Jews, number of female students was higher than males.

The minority group that had the largest population in Canakkale was the Greeks of Turkish nationality. There were 23 schools belonging to this group including primitive schools and rusdiye in Canakkale. The education was monitored by the Patriarchate of the Greeks of Turkish nationality. The only private school was Jeweller Delyos male and female school managed by

Yorgaki of Imroz in Erenköy. There were five Armenian schools monitored by the Armenian Patriarchate, two of which were in Canakkale, two in Ezine and one in Biga.

The only foreign school which was providing a level of education close to the primitive schools and rusdiyes was the Alliance Israélite which was established by French Jews. Modern educational movement of the Jews community in the Ottomans was the result of the undertakings done by the International Jews bourgeois and not through the trade bourgeois as it was in other communities. Capitalist Jews had established Alliance Israélite in Paris in 1860 and this was seen as the way to the European style educational system by the Ottoman Jews. According to them this was a definite necessity for the Turkish Jews to develop financially and spiritually. In addition to this school established by the French there were three other primitive schools opened by Canakkale Jews and attended by male students. Also in Canakkale there was one more primitive school established by the Papacy representative in Istanbul and which belonged to the Latin Catholic population whose numbers were relatively low. The most important characteristic of the schools belonging to the minority groups in Canakkale was that they were away from the state surveillance and were opened without a licence. It is interesting to see that in the following years, the state had legalised these schools by providing licences.

There were not many libraries at the end of the XIX century. There were only three libraries which had 680 books in Biga, Ezine and Lapseki. It is also seen that there were not many books at the houses of Canakkale. Out of 197 houses that we have examined only 21 of them had books, most of which were Koran. It is also another fact that most of the people who owned these books were the government officials. This shows that the Ottoman society were not keen on reading.

According to the data given in 1901 Education yearbook, Canakkale had ranked fifth with 11.80 % amongst the 35 cities in student to population ratios. Also in the same period, general population in Canakkale was given as 140.000 and the number of students at schools as 16525. Therefore, 118 people in one thousand were students in Canakkale.

1530'LARDA ÇANAKKALE YÖRESİNDE YERLEŞİM VE NÜFUS

M. Mustafa KULU*

Anadolu'nun kuzeybatısı ile Balkanların güneydoğusunda bulunan Çanakkale yöresi, Biga ve Gelibolu yarımadalının büyük bir kısmı ile Gökçeada ve Bozcaada'yı kapsamaktadır. Jeopolitik olarak çok büyük önem taşıyan boğazın uzunluğu 62 km. olup, Çanakkale denize en fazla kıyısı olan ildir. Bu yörede MÖ. III. bin yıldan itibaren bir yerleşim vardır. Truvalılar, Yunanlılar, Persler, Bergamalılar, Romalılar ve Bizanslılar² buraya hakim olmuştur. Yerleşim yerleri deniz kıyısında, ovalarda, yol güzergahlarında ve dağ yamaçlarındadır. Huzur ve asayişin sağlandığı dönemlerde kıyılardaki yerleşmeler büyürken, tersi durumlarda kıyıdan uzak yerler tercih edilmiştir. Özellikle Antik çağda kurulan yerleşmelere bakıldığında zaman Çanakkale yöresinin daha parlak bir dönem yaşadığı görülmektedir. İstanbul Boğazının önem kazanmaya başlaması ile Çanakkale Boğazının önemi azalmıştır.

Bu yörenin jeopolitik konumu, yöredeki yerleşim ve nüfus hareketliliğini etkilemiştir. Değişen siyasi dengelere göre bu yöredeki yerleşim yerlerinden birinin önemi azalırken bir diğerrinin önemi artmıştır. Antik çağda yörenin en büyük yerleşim yeri *Truva* iken, Roma İmparatorluğu'nun yükselmesiyle beraber *Alexandre Troas* önem kazanmıştır. Bizans'la beraber ise *Gelibolu* ve *Abydos* bu yörenin en önemli yerleşim merkezleri olmuştur.

Türklerin bu yöre ile ilk temasları, 1071 Malazgirt savaşından sonraki yıllarda başlamıştır, fakat Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla Batı Anadolu Türklerin elinden çıkmış ve buraya yapılan akınlar belli bir dönem kadar sekteye uğramıştır. 1204 tarihinden sonra Bizans'ın bu yöreden İstanbul'a dönmesi ve bu yörede oluşan iktidar boşluğunu, doğudan gelen Türkmenlerin doldurmaya başlaması ile bu yöredeki Türk etkinliği tekrar başlamıştır. Biga yarımadasının büyük bir kısmı, XIV. yüzyılın başlarında kesin olarak Karesi Türklerinin eline geçmiştir³.

Osmanlı'nın Biga yarımadasını 1354'te Karesi Beyliğinden alması ile yörede Osmanlı idaresi başlamıştır. Biga yarımadasının ele geçirilmesi ile Osmanlı

* *Araştırma Görevlisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, SBE, Orta Doğu Çalışmaları ABD,*

¹ Tuncel 1993b, s.199; daha geniş bilgi için bkz. Ünen, Niyazi 1947; *Yurt Arşivolojisi*, 1982. "Çanakkale."

² Tuncel 1993a, s.197.

³ Uzunçarşılı 1988, s. 97.